

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія та корекція сімейних стосунків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №1 *Сім'я як соціально-психологічний феномен*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від 15.08.2023 р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент, Шиліна А.А.

План лекції

1. Психологія сім'ї як наукова галузь.
2. Типологія сім'ї.
3. Традиційні й альтернативні форми шлюбу. Розвиток шлюбно-сімейних відносин на Україні.

Рекомендована література:

Основна

1. Опорний конспект лекцій з курсу «Психологія сім'ї» для студентів напряму підготовки 6.030103 «Практична психологія». Мукачєво: Вид-во МДУ, 2016р. 94с. Режимдоступа: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/720/1/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9C.%D0%9E.%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D1%81%D1%96%D0%BC%27%D1%97.pdf>
2. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодух, Н.С. Хімченко Н.І. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с. Режим доступа: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pomytkina_Liubov/Psykholohiia_simji.pdf
3. Психологія сім'ї: навч. посібник / [Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А., Мисник С.О., Савченко Ю.Ю. та ін.]; за заг. ред.В.М. Поліщука. [2-е вид.]. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 282 с.
4. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч.посіб. / О. А. Столярчук. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с. Режим доступа:http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf
5. Ушакова І.М. Психологія сім'ї. Конспект лекцій. НУЦЗУ. 2017. Режим доступа:http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/2067/Konspekt_lekcij_PsS.pdf

Додаткова

1. Психологія сімейних взаємин: нав.посіб./[М.С. Корольчук, ПП. Криворучко, В.І.Осьодло та ін.]; заг.ред.М.С. Корольчука. – К.:Ніка-Центр, 2010. 296 с.
2. Седих К.В. Психологія сім'ї : навч. посіб.. К.:ВЦ«Академія»,2015. 192 с.
3. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. К.МАУП, 2001. 96с.
4. Седих К.В. Психологія сім'ї: Навчальний посібник . Полтава, 2013. 197с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
3. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
4. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>
5. Moodle — Національний університет «Острозька академія»<https://moodle.oa.edu.ua/login/index.php>

Текст лекції

Психологія сім'ї — відносно молода галузь психологічного знання, що знаходиться у стадії свого становлення. Вона базується на найбагатшій практиці сімейної психотерапії, досвіді психологічної допомоги сім'ї і сімейного консультування, практиці психологічного консультування батьків з питань виховання і розвитку дітей і підлітків. Відмітною особливістю «Психології сім'ї» як наукової дисципліни став її нерозривний зв'язок з психологічною практикою. Саме соціальний запит на оптимізацію життєдіяльності сім'ї, підвищення ефективності шлюбу і дитячо-батьківських стосунків, рішення проблем виховання дітей в сім'ї прискорив розвиток і процес інституціоналізації цієї наукової дисципліни.

Теоретичною основою психології сім'ї стали дослідження в: соціальній психології, психології особистості, психології розвитку, педагогічній психології, клінічній психології.

Допомогу сім'ї разом з психологами надають фахівці різного профілю : сексологи, юристи, психіатри, педагоги, психотерапевти, соціологи. З'являються нові центри сімейної педагогіки, організовуються програми взаємодопомога, яка більшою мірою орієнтована на особистісні проблеми членів сім'ї, на рішення внутрісімейних проблем. Значно виросло число професіоналів-психологів, що мають справу з профілактикою і корекцією психологічних проблем, так чи інакше пов'язаних з розвитком людини в сім'ї.

Предметом психології сім'ї є функціональна структура сім'ї, основні закономірності і динаміка її розвитку; розвиток особистості в сім'ї.

Завдання психології сім'ї включають:

- дослідження закономірностей становлення і розвитку функціонально-ролевої структури сім'ї на різних стадіях її життєвого циклу;
- вивчення дошлюбного періоду, особливостей пошуку і вибору шлюбного партнера;
- вивчення психологічних особливостей подружніх стосунків;
- вивчення психологічних особливостей дитячо-батьківських стосунків;
- вивчення ролі сімейного виховання в розвитку дитини на різних вікових стадіях;
- вивчення ненормативних криз сім'ї і вироблення стратегій їх подолання.

Практичне застосування знань в області психології сім'ї припускає наступні види діяльності практичного психолога та сімейного консультанта :

- психологічне консультування з питань шлюбу, включаючи вибір шлюбного партнера і укладення шлюбу;
- консультування з питань подружніх стосунків (діагностика, корекція, профілактика);
- психологічна допомога сім'ї в кризових ситуаціях і при розлученнях;
- консультування, діагностика, профілактика і корекція дитячо-батьківських стосунків;
- психологічне консультування з питань виховання і розвитку дітей і підлітків (діагностика, профілактика, корекція порушень і відхилень в

розвитку);

- психологічне консультування по проблемах виховання дітей «групи ризику» і обдарованих дітей;
- психологічна допомога в питаннях усиновлення і виховання прийомних дітей;
- психологічна профілактика відхилень і порушень розвитку дітей і підлітків, що виховуються «без сім'ї» (в умовах депривації спілкування з близьким дорослим);
- психологічне консультування і супровід вагітності та пологів;
- психологічний супровід становлення батьківства.

Актуальність розвитку нової наукової дисципліни — **психології сім'ї (заснування – початок 70-х років XX століття)** — пов'язана із загальним погіршенням психологічної атмосфери і зростанням дисфункціональності і конфліктності в значній частині сімей. **Тенденції розвитку сучасної сім'ї:**

- ✓ зниження матеріального рівня сім'ї;
- ✓ зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- ✓ зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- ✓ зменшення середньої тривалості шлюбу;
- ✓ відтермінування часу вступу до шлюбу;
- ✓ проживання подружніх пар без оформлення шлюбу (т. з. громадянський шлюб);
- ✓ зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією;
- ✓ домінування одинокітних сімей;
- ✓ збільшення позашлюбних народжень дітей;
- ✓ поява явища дитячої безпритульності;
- ✓ збільшення кількості одиноких людей, які свідомо не беруть шлюб;
- ✓ зменшення кількості повторних шлюбів, тощо.

Сім'я – мала соціальна група, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі та родинних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками та дітьми, братами і сестрами, іншими родичами, що живуть разом і формують спільне господарство на основі єдиного сімейного бюджету.

З соціально-психологічної точки зору, родина є відповідною нормам і цінностям даного суспільства соціальною групою, що об'єднана сформованою в спільній діяльності сукупністю міжособистісних відносин подружжя між собою, батьків до дітей і дітей до батьків і між собою, які виявляються в любові, прихильності, інтимності. Це складне соціальне утворення, кожний член якого одночасно є і неповторною особистістю, індивідуальністю, і складовою частиною єдиного цілого – сімейної групи. Відомий російський психолог В. І. Дружинін пропонує просту систему своєрідних координат, відносно яких відбувається самовизначення психолога у виборі сім'ї як об'єкту психологічного дослідження. Він говорить про те, що дослідницькі підходи до сім'ї можна розташувати на двох умовних шкалах : **«нормальна — аномальна сім'я»; »ідеальна- реальна сім'я»**. Розглядаючи

першу шкалу, Дружинин визначає поняття «Нормальна сім'я» як сім'ю, яка забезпечує необхідний мінімум добробуту, соціального захисту, і просування її членам і створює потрібні умови для соціалізації дітей до досягнення ними психологічній і фізичній зрілості. Такий являється сім'я, де відповідальність за сім'ю як ціле несе батько. Усі інші типи сімей, де це правило не виконується, Дружинин вважає аномальними. У рамках другої шкали поняття «Ідеальна сім'я» визначається як нормативна модель сім'ї, яка приймається суспільством і відбивається в колективних представленнях і культурі, головним чином релігійній. Це, зокрема, означає, що психологічна структура нормативної православної сім'ї(у структуру входять особливості розподілу влади, відповідальності і емоційній близькості між батьком, матір'ю і дітьми) значно відрізняється від структури католицької, протестантської і мусульманської сімей. Типи ідеальних сімей досліджуються, головним чином, культурологами. Під реальною сім'єю розуміється конкретна сім'я як реальна група і об'єкт дослідження. Таким чином, психологи досліджують реальні сім'ї з точки зору їх відхилення від норми. Для людини сім'я — головний і основний компонент середовища, в якому він живе першу чверть свого життя і який він намагається побудувати усе життя, що залишилося. На думку В. І. Дружиніна, специфічною особливістю сім'ї є її «несвобода» — в сенсі нав'язування людині певних правил життя. Проте ця несвобода має свої переваги, оскільки вона забезпечує членам сім'ї можливість оптимально задовольняти свої природні і культурні потреби.

Типологія сім'ї. Спочатку розглянемо *класифікацію сімейних структур* у залежності від типу шлюбу, на якому вони засновані. Слід зазначити, що часто назви, які використовуються в класифікаціях шлюбів ґрунтуються на давньогрецькому слові «gamos», що в перекладі означає шлюб.

За кількістю шлюбних партнерів виділяють: *Моногамію* — або парний шлюб (один чоловік та одна жінка). *Полігамію* — один індивід одружується з декількома індивідами іншої статі. Полігамія буває двох видів: а) *поліандрія* — коли одна жінка одружується з декількома чоловіками; б) *полігінія* — коли один чоловік одружується з декількома жінками. *Груповий шлюб* — декілька індивідів одної статі одружуються з декількома індивідами іншої статі.

Щодо способів вибору шлюбного партнера виділяють такі і шлюби: *Екзогамія* — партнер вибирається за межами даного роду, групи, клану. *Ендогамія* — партнер вибирається тільки в межах даного роду, групи, клану. При цьому зберігається заборона на кровозмішення — *інцест*.

За соціальним походженням чоловіків та жінок (або батьків подружжя) виділяють шлюби: *Гомогенні* — чоловік та дружина належать до одного соціального класу. *Гетерогенні* — чоловік та жінка належать до різних соціальних класів.

За соціально-демографічними, етнічними ознаками чоловіків та жінок шлюби бувають: *Гомогамні* — чоловік та дружина мають подібний вік, освіту, професію, належать до однієї етнічної групи. *Гетерогамні* — чоловік

та дружина значно відрізняються за названими ознаками.

За юридичним закріпленням: Законний шлюб (тобто зареєстрований). Вільний шлюб (або не зареєстрований шлюб).

За формою реєстрації шлюби бувають: Цивільні (тобто зареєстровані у РАГСах). Церковні.

У залежності від віку подружжя розрізняють: Молодіжну сім'ю — коли вік подружжя до 30 років. Основними проблемами такої сім'ї є: адаптація до нових обов'язків, побуту, поява ролей, пов'язаних із батьківством, проблеми з працевлаштуванням і економічним забезпеченням. Сім'ю середнього подружнього віку. Основні проблеми такої сім'ї — одноманітність, рутинність виконання домашніх обов'язків, нудьга, стереотипність взаємовідносин, відчуття того, що все найбільш цікаве і значне в житті уже відбулося і тепер життя «протікає» повз. Літню подружню пару. Виникають проблеми, пов'язані зі здоров'ям подружжя, гостро виникає необхідність дбайливого ставлення одне до одного, освоєння нових сімейних ролей.

Щодо виділення різних типів сімей, то існують такі основні класифікації: За лінією спадкування прізвища, майна, соціального стану: 1. Матрілінеальні — за жіночою лінією. 2. Патрілінеальні — за чоловічою лінією. 3. За обома лініями.

У залежності від числа поколінь сім'я може бути: Нуклеарна — складається з подружжя і дітей, що від них залежать (2-х поколінь). Розширена — складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів (3-х і більше поколінь). Найпоширенішими в сучасних розвинених країнах є нуклеарні сім'ї. У них є не більше 3-х рольових позицій (батько — чоловік, мати — дружина, син — брат або дочка — сестра). Кожна людина може бути одночасно членом декількох нуклеарних сімей, проте ці сім'ї не утворюють розширеної сім'ї, тому що не живуть «під одним дахом». У розширених сім'ях, як правило, більш раціонально організований побут, у молодих більше часу, рідше виникають великі сварки з дрібниць, більше уваги до чужих думок. Проте може бути присутнім втручання в особисте життя дітей, дріб'язкова опіка, жорсткий контроль батьків. У нуклеарних сім'ях акцент робиться на шлюбних відносинах, а подружньо-батьківські стосунки батька і матері з дітьми, дітей між собою виступають доповненням до шлюбу. Навпаки, розширена сім'я усією своєю структурою виявляє, що зв'язком, який цементує її, є кровність батьків і дітей, братів і сестер.

За кількістю дітей виділяють сім'ї: Бездітні (впродовж 10 років шлюбу не народилась дитина) • Одnodітні (1 дитина) • Малодітні (2 дитини) • Багатодітні (3 і більш дітей). Малодітні сім'ї — ті сім'ї, в яких «мало дітей» з демографічної точки зору (для відтворення населення). Щоб попередні покоління заміщались наступними необхідно, щоб у суспільстві було приблизно 2,3 дітей на сім'ю. З точки зору соціальної психології для виникнення первинних групових відносин серед дітей, двох дітей недостатньо, тому що первинні групові відносини виникають починаючи з 3-х членів групи. Але сьогодні в містах України більше половини сімей мають лише одну дитину.

За критерієм розподілу влади розрізняють сім'ї: 1. *Патріархальні сім'ї*, де батько є «головою сімейної держави». 2. *Матріархальні сім'ї*, де найвищим авторитетом, впливом користується мати. 3. *Егалітарні сім'ї або партнерські* — це такі, де немає чітко виражених сімейних прав, де переважає ситуативний розподіл влади між батьком і матір'ю.

За просторово-територіальною локалізацією, тобто *за місцем проживання подружжя*, сім'ї бувають: *Патрилокальні* — подружжя мешкає із батьками чоловіка. *Матрилокальні* — подружжя мешкає із батьками дружини. *Неолокальні* — подружжя мешкає окремо від батьків у власному будинку. *Унілокальні* — подружжя мешкає з тими батьками, у яких є житло.

У залежності від наявності батьків сім'ї бувають: *Повні* — присутні батько і мати; *Неповні* — батько або мати відсутні. Відсутність одного з батьків може бути викликана різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

В залежності від шлюбу, на якому основана сім'я виділяють: *Сім'ї, засновані на першому шлюбі. Повторні сім'ї.*

За особливими умовами сімейного життя виділяють низку сімей: 1. *Студентські сім'ї*. Типові проблеми такої сім'ї: відсутність житла, повна матеріальна залежність від батьків, проте такі сім'ї характеризуються великою згуртованістю, активністю, емоційністю. Подружжя в таких сім'ях сприйнятливі до нового, вірять у краще. 2. *Дистантні сім'ї* — юридично зафіксовані, проте фактично їх немає. Таких сімей близько 5 % в Україні. Це сім'ї моряків, полярників, артистів, спортсменів, геологів тощо. Чоловіки та дружини довгий час знаходяться окремо, не ведуть спільне господарство, обов'язки по вихованню дітей і їхньому обслуговуванню виконує, як правило, один із них. У цих сім'ях набагато більша небезпека розпаду сім'ї, але деякі дуже стійкі, пояснюють міцність стосунків свіжістю почуттів. 3. *Сім'ї, які очікують народження дитини*. В таких сім'ях виникають проблеми, пов'язані з підготовкою до виконання майбутніх ролей, надмірною турботою про здоров'я майбутньої мами та дитини.

У другій типології підставою для виділення різних типів сімей є **якість сімейного життя**. Типи сімей виділяють за такими критеріями.

1. Якість виконання сімейних функцій: нормально функціонуюча - дисфункціональна.

Порушення функцій сім'ї — це такі особливості життєдіяльності сім'ї, які утруднюють або перешкоджають виконанню її функцій. Звідси виділяють два основні типи сім'ї: нормально функціонуюча (або гармонійна) сім'я та дисфункціональна сім'я.

Нормально функціонуюча сім'я — сім'я, що відповідально й диференційовано виконує свої функції, внаслідок чого задовольняє потреби в зростанні й змінах як сім'ї в цілому, так і кожного члена сім'ї (Ейдемілер). Ознаками такої сім'ї є толерантність, повага один до одного, чесність, бажання бути разом, схожість інтересів і цінностей, цьому сприяє вміння

членів сім'ї вести переговори за усіма аспектами спільного життя [(А.Н.Обозова)].

Дисфункціональна сім'я – сім'я, яка нездатна задовольняти потреби своїх членів в особистісному та духовному зростанні. У таких сім'ях, згідно системному підходу, закон гомеостазу сильніший ніж чинність закону розвитку. **У таких сім'ях найчастіше зустрічаються наступні проблеми (Ейдемільер):** • **помилковий вибір партнера** – очікування, що чоловік або дружина будуть нагадувати матір або батька; незакінчені стосунки з батьківською сім'єю – подружжя замість того, щоб домовлятися один з одним при вирішенні проблем, звертаються за порадою до батьків;

• **втрата ілюзій** – подружжя вступають до шлюбу заради кохання, але очікуваного щастя не мають. Потреба в опіці і домінуванні виявлялася важливішою за реальні сексуальні стосунки;

• **переживання розгубленості** – подружжя починають розмірковувати „Навіщо ми живемо разом?“, „Тому що хочемо, або мусимо?“

• **подружжя зрада й загроза розлучення** – найчастіший привід звернення до психолога, психотерапевта. Адже причина зрад та розлучень є невиконання або неналежне виконання сім'єю своїх функцій;

• **цивільний шлюб як спроба уникнення відповідальності** – юридичної, фінансової тощо.

Дослідження Е.Г.Ейдемільер і В.Юстіцкіса виявили наступні мотиви вступу до шлюбу у дисфункціональних сім'ях:

• **втеча від батьків** – як пасивний протест проти батьківського авторитету. За Е.Фромом, такий шлюб - це спроба компенсувати власну порожнину замість засобу збагатити своє життя;

• **повинність** (вступ до шлюбу з почуття обов'язку) – передчасна вагітність або статеві стосунки, що супроводжуються почуттям провини і вимагають одруження;

• **самотність** - зустрічається у людей, які переїхали на нове місце проживання. Вони одружувалися з тими людьми, яких знали раніше або яких рекомендували товариші по службі. В інших випадках самотність була наслідком переживання екзистенціальної порожнечі;

• **наслідування традицій** (ініціатива батьків);

• **престиж**, пошук матеріальних благ;

• **помста** - означає, що один із партнерів був знехтуваний і з помсти одружився з іншою людиною;

• **любов** - також значиться в шкалі психологічних причин формування дисфункціональних сімей, тому що ймовірність зустріти людину, що повністю відповідає «еталону» мала, любов тільки формує передшлюбні пари, а надалі шлюбний союз, про що мова буде йти у «Теоріях вибору шлюбного партнера».

В основу типології за показником психологічного здоров'я російські дослідники покладають феномен психологічного здоров'я сім'ї - інтегральний показник її функціонування, що визначає якісну сторону соціально-психологічних процесів родини, показник соціальної активності її

членів у внутрішньосімейних відносинах, у соціальному середовищі й професійній сфері, а також стан щиросердечного психологічного благополуччя сім'ї, що забезпечує адекватну життєвим умовам регуляцію поведінки й діяльності усіх її членів. Умовою психологічного здоров'я сім'ї, як зазначає О.Кляпець, є гармонійність сімейних взаємин. Здорова сім'я вільна від дезорганізуючої внутрішньосімейної психологічної напруженості і конфліктів, не відчуває дискомфорту подружніх взаємин, має перспективи і не розпадається під впливом незначних труднощів. Це комплексний узагальнений показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних стосунках, у соціальному середовищі і в професійній сфері діяльності членів сім'ї. Він відображає душевне благополуччя членів сім'ї, що забезпечує адекватну їх життєвим умовам регуляцію поведінки у спілкуванні та діяльності. Цей показник характеризує два основних типи сімей

Благополучні сім'ї. Згідно підходу С.Ryff, яка, узагальнюючи концепції і підходи до розуміння проблеми психологічного благополуччя, виокремлює шість незалежних компонентів психологічного благополуччя, а саме: наявність позитивного ставлення до себе і минулого життя (самоприйняття); наявність мети і предмета, що забезпечують сенс життя (мета у житті); здатність відповідати вимогам, що пред'являє повсякдення (володіння ситуацією); наявність відчуття тривалого розвитку і самореалізації (персональне чи особистісне зростання); наявність піклування і довірливих стосунків з іншими (позитивні емоції у стосунках); здатність формувати власні судження (автономія). [(Кляпець О.Я., 2004. «Шлюбно-сімейні настановлення молоді як умова вибору здорового способу життя»)]. Проблеми у благополучних сім'ях, як правило, викликані внутрішніми протиріччями й конфліктами, які пов'язані зі змінами умов життєдіяльності в соціумі: 1) з надмірним прагненням захистити один одного, допомогти іншим членам сім'ї («поблажлива, що потурає гіперпротекція» і «надмірна опіка»); 2) з неадекватністю співвіднесення власних уявлень про сім'ю й тими соціальними вимогами, які пред'являються до неї на даному етапі соціального розвитку (труднощі сприйняття протиріч сучасного соціуму). Неблагополучні сім'ї (проблемні, конфліктні, кризові). Психологічні проблеми виникають через незадоволення потреб одного або декількох членів родини під впливом сильних внутрішньосімейних і загальносоціальних життєвих факторів. Головною проблемою, як правило, є положення дитини у сім'ї й відношення до неї батьків. У неблагополучних сім'ях у батьків найчастіше проявляються різні психогенні відхилення: проекція на дитину власних небажаних якостей, жорстокість та емоційне відкидання, нерозвиненість батьківських почуттів тощо.

Неблагополучні сім'ї поділяють на конфліктні, кризові й проблемні (В.С.Торохтій, 1996). **Конфліктні сім'ї.** У взаєминах чоловіка, жінки і дітей є сфери, у яких інтереси, потреби, наміри й бажання членів сім'ї приходять у зіткнення, породжуючи сильні й тривалі негативні емоційні стани. Шлюб може довгостроково зберігатися завдяки взаємним поступкам і компромісам, а також іншим зберігаючим його факторам. **Кризові сім'ї.** Протистояння

інтересів і потреб членів сім'ї носить особливо різкий характер і розповсюджується на важливі сфери життєдіяльності сімейного союзу. Члени сім'ї займають непримиренні й навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні на які поступки або компромісні рішення. Кризові шлюби розпадаються або перебувають на грані розпаду. **Проблемні сім'ї.** Для них характерна поява особливо важких ситуацій, здатних привести до розпаду шлюбу. Наприклад, відсутність житла, важка й тривала хвороба одного із подружжя, відсутність засобів на утримання сім'ї, осуд за карний злочин на тривалий строк і цілий ряд інших надзвичайних життєвих обставин. У сучасній Україні це найпоширеніша категорія сімей, для певної частини яких ймовірні перспективи загострення сімейних взаємин або поява важких психічних розладів у членів сім'ї.

Здатність продуктивно вирішувати сімейні проблеми:

- зріла (гармонійна); - проблемна.

Гармонійна родина характеризується наступними особливостями:- гнучкою ієрархічною структурою влади;- ясно сформульованими сімейними правилами;- гнучкими межпоколінними межами.

С. Мінухін виділяє наступні особливості проблемних або дисфункціональних сімей:1. Заперечується існування проблем в сім'ї. 2. Існує брак інтимності у відносинах. 3. Почуття сорому використовується для мотивації індивідуальної поведінки.4. Сімейні ролі є ригідними. 5. Індивідуальні потреби приносяться в жертву потребам сім'ї. 6. Спілкування між членами сім'ї знаходиться на низькому рівні, мало проявляється турбота одне про одного.7. Конфлікти проходять у прихованій формі, присутній страх відкритого спілкування, рідкістю є гумор 8. Можлива хронічна неприязнь одних членів сім'ї до інших.

У психологічній літературі розглядаються такі типи проблемних сімей:1. Сім'я з хворою (психічно або соматично) дитиною. 2. Сім'я з порушенням внутрісімейної комунікації; 3. Сім'я як дисгармонійний союз; 4. Сім'я в розлученні; 5. Неповна сім'я; 6. Сім'я алкоголіків. 7. Повторний шлюб.

Розрізняють також сім'ї з різним **виховним потенціалом:**

- **виховально-сильні**, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї;
- **виховально-стійкі**, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи;
- **виховально-нестійкі**, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при відносно високому загальному виховному потенціалі сім'ї;
- **виховально-слабкі зі втратою контакту з дітьми і контролю над ними**, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

З психолого-педагогічного погляду негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї виховально-слабкі з постійною конфліктною

атмосферою, виховно-слабкі з агресивно негативною атмосферою, у яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушницькі, злочинні, психічно обтяжені.

Традиційні й альтернативні форми шлюбу. Сьогодні в цивілізованому суспільстві збільшується кількість подружніх пар, які не бажають укласти шлюб на самому початку своїх стосунків або й зовсім не оформляють офіційних відносин, а також молодих людей, котрі прагнуть до альтернативних форм улаштування власного життя; відбувається не лише еволюція форм шлюбу, а й суттєво трансформується ставлення до нього. Подібні зміни в значній мірі мають відношення до трансформації соціокультурного характеру феномену «молоді». Розглянемо форми шлюбно-сімейних взаємин у сучасному суспільстві.

Традиційні шлюбно-сімейні взаємини	Альтернативні форми шлюбно-сімейних стосунків
1 Законні (юридично оформлені, фіксовані)	1.1. Самотність 1.2. Незареєстроване співжиття
2 Обов'язково з бажанням та наявністю дітей	2.0. Свідомо бездітний шлюб
3 Стабільні	3.0. Розлучення, повторні шлюбно-сімейні стосунки
4 Чоловіча ідеологія (установка на першість чоловіка)	4.0. Відкритий шлюб
5 Сексуальна вірність партнерів	5.1. Позашлюбний секс 5.2. Свингерство 5.3. Інтимна дружба
6 Гетеросексуальність	6.0. гомосексуальність
7 Діадичність	7.0. Груповий шлюб, жилі спільноти та колективні сім'ї

Самотність. У цю категорію входять люди, які ніколи не уклали шлюб, тобто ті, котрі перебувають у моноваріанті. Жити усамотнено – це історично новий феномен. Різка зміна, що відбулася, особливо яскраво проявляється у великих містах. Усе більше чоловіків і жінок шлюбного віку вирішують жити самотньо. Із погляду соціальної інфраструктури, це стає можливим завдяки розвинутій сітці послуг та технічній допомозі у великих містах. Самотні люди прийняли рішення жити в моноваріанті з різноманітних причин, серед яких можна назвати такі: зростання освіченості жінки, що порою різко змінює її погляди на уявлення про самореалізацію; – переважаюча кількість жінок шлюбного віку (одна з причин – висока смертність чоловічого

населення, у тому числі в результаті аварій, убивств, військових дій), тобто неминуче певна кількість жінок усе одно залишиться в безшлюбному стані, наслідок чого – зростання кількості жінок, які на початку відмовляються брати участь у «погоні» за шлюбними партнерами та потенційним подружжям; – думка, що легко прожити одному, поширена серед деяких прошарків населення й відповідає певному аспекту реальності.

Незареєстроване співжиття. Ця форма неформальних шлюбносімейних взаємин, як уже відзначалося раніше, поширена під назвою «громадянський шлюб», що термінологічно неправильно, оскільки саме законний, юридично оформлений шлюб і є громадянський, що й фіксує реєстрація акту громадянського стану. Проаналізуємо докази «за», які зазвичай наводять прихильники незареєстрованого співжиття: • така форма стосунків є певним «тренінгом» шлюбно-сімейних взаємин («пробний шлюб»); • у випадках незареєстрованого співжиття відбувається апробація сил і сумісності; • у таких варіантах співжиття більш вільні стосунки, відсутнє примушення (у випадку сварок у партнерів зникає аргументація типу: «Ти навіщо зі мною одружився?») або «Ти мені дружина чи ні?»), зникає «ефект власника», який породжується в численних аспектах після печатки в паспорті (тривалі стосунки – «не подружнє сімейне життя»).

Свідомо бездітний шлюб. Спеціально відзначимо, що предметом дослідження є свідомо бездітний шлюб, тобто коли здорові молоді люди можуть, але не бажають мати дітей; усі варіанти в ситуаціях, коли проблеми дітонародження пов'язані з поганим здоров'ям, безпліддям, невиношуванням, травмами тощо, не належать до жодних альтернатив, а являють собою сімейну трагедію.

Повторні шлюби. Достатньо поширеною альтернативою традиційним шлюбно-сімейним стосункам на сьогодні є повторні шлюби. Сім'я, утворена в повторному шлюбі, має складнішу картину розвитку, 40 ніж сім'я першого шлюбу. На думку В. М. Целуйка, у другому шлюбі можуть виникнути серйозні труднощі, що носять закономірний характер, справитися з якими подружжю допомагає їхня життєва мудрість. Часто в таких сім'ях суперечності можуть виникати між подружньою й батьківською любов'ю, якщо від попереднього шлюбу лишилися діти. Заслужують на увагу окремі аспекти батьківськодитячих стосунків у сім'ях повторного шлюбу: 1. Ставлення дітей до повторного шлюбу батьків, що визначається віком дітей, їх статтю, взаєминами з тим із батьків, який бере шлюб, сумісністю проживання з ним, типом сімейного виховання, що реалізується в сім'ї. 2. Взаємини вітчима з дітьми. 3. Взаємини мачухи з дітьми.

Відкритий шлюб. Головна особливість відкритого шлюбу – негласний або озвучений договір про особисте життя. Основний конфлікт сучасного шлюбу полягає в неможливості поєднання близькості й вільного особистісного зростання. Мета відкритого шлюбу – збільшення відкритості, самовираження та фінансових відносин, толерантності партнерів один до одного. Принципи відкритого шлюбу: – будувати життя на основі теперішнього й виходячи з

реалістичних бажань; – ставитися з повагою до особистого життя партнера; – відкритість спілкування: вільно, відкрито висловлювати почуття («Скажи, що бачиш і відчуваєш, але без критики»); – рухливість та гнучкість рольового спілкування; – відкрите партнерство: мати право на свої інтереси, своє коло друзів; – рівноправність: справедливий розподіл відповідальності й благ; – автентичність: знати собі ціну та не дозволяти принижувати свою гідність; – довіра: поєднання «статистичної» довіри з «динамічною» довірою (Кратохвіл).

Позашлюбний секс й інтимна дружба. В обох випадках ідеться про наявність позашлюбних зв'язків інтимного характеру. Проте перший допускає деяку участь у спільному веденні господарства, можлива поява позашлюбних дітей. Такий зв'язок чоловіка з незаміжньою жінкою, яка має від нього дітей, називають конкубінатом.

Свінгерство. Свінгерством називають обмін шлюбними партнерами. У цьому випадку дві подружні пари утворюють так звану «шведську» сім'ю. Зародився такий обмін шлюбними партнерами в 70-ті роки в Скандинавії. Нині такі альтернативні шлюбно-сімейні зв'язки характерні для 2 % населення США.

Гомосексуальні пари. В основі таких шлюбно-сімейних стосунків лежить одностатева любов, що проявляється в сексуальному потягу до осіб своєї ж статі: чоловік–чоловік або жінка–жінка. Одностатева любов ґрунтується на таких самих психофізіологічних передумовах, що й гетеросексуальна, а підсумкове співвідношення визначається лише в процесі індивідуального розвитку. Гомосексуальність не є єдиним феноменом, її витoki та форми різноманітні. Гомосексуальні пари в разі одностатевої любові стикаються з тими самими проблемами, що й гетеросексуальні (зради, ревності, образи, домінування, нерозуміння, відсутність довіри, невідповідність рольових установок і рольової узгодженості, монотонія та ін.). **Груповий шлюб,** житлові спільноти, колективна родина. Критика соціальних функцій сім'ї, пов'язаних не лише з відтворенням робочої сили й забезпеченням цілісності суспільства, але й зі стабілізацією відносин панування, на початку 70-х років породила спроби протиставити їй альтернативу у вигляді групового шлюбу. 45 Спочатку груповий шлюб носив радикальний і часто політичний характер, його пов'язували з наркотичними оргіями, груповим сексом та тероризмом. Із тих пір груповий шлюб трансформувався в житлові спільноти й комуни. В. Сатир використовує для їх позначення термін «колективна родина».

Розвиток шлюбно-сімейних відносин на Україні. Михайло Грушевський навів аргументовані твердження на користь існування моногамної сім'ї вже у праслов'янських племен; патріархальну моногамну сім'ю він трактує як основну форму розвитку української родини. Сімейні відносини Київської Русі мали патріархальний характер, вони регулювалися і традиційними звичаєво-правовими настановами, яких особливо дотримувалися у простонародному середовищі, і чинним княжим законодавством, а після

запровадження християнства – ще й церковними уставами. Укладанню шлюбу українцями завжди надавалося великого значення. За звичаєвим правом (неписаними законами, які регулювали життя в громаді та родині) в Україні людину вважали за самотійну тільки після одруження: неодружений чоловік, якого б віку він не був, вважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді, ніж старий парубок чи дівчина. Несхвально ставилися до людей, які вчасно не створили сім'ю. Дівчата виходили заміж переважно в 16-18 років, а хлопці – після 20-ти. Чинне законодавство забороняло церкві вінчати неповнолітніх (дівчат – до 16 років, хлопців – до 20 років). Для більш раннього укладення шлюбу потрібний був окремий дозвіл лікаря та місцевої влади. Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою – від 1 до 5 років. Наречених, як правило, вибирали зі свого села (міста) і досить рідко – з сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого поселення ставилися з пересторогою. В основу цього звичаю було покладене бажання краще пізнати ту родину, з якою мали породичатися. Репутація родини наречених мала дуже велике значення при їх виборі. Шлюбно-вікові настанови українців схвальне ставлення до раннього одруження невелика вікова різниця між нареченими заборона одруження для неповнолітніх. В Україні також існували принципи соціальної та національної ендогамії. Це робилося для того, щоб у майбутній сім'ї чоловік і жінка були рівноправними та ніхто не мав підстав для докору. Старші люди завжди нагадували молодим, що далі їм жити з людиною, а не з багатством. Українці одружувалися з українцями і надзвичайно рідко – з росіянами, поляками, євреями чи представниками інших національних меншин. Єврей, щоб одружитися з українкою, мусив прийняти християнство, а якщо поляк брав шлюб з українкою, то це відбувалося в церкві, а не в костьолі. Важливу роль у виборі наречених відігравали батьки. Народ уважав, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу родину. Щоправда, останнє слово-згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця рідко примушували до одруження. В українських сім'ях в усі історичні періоди здебільшого намагалися поважати бажання чи дії всіх членів родини, незалежно від віку і статі, однак траплялися випадки, коли між батьками і дітьми виникали непорозуміння щодо майбутнього одруження. Часом батьки відмовлялися благословити шлюб, який їм видавався небажаним. Інколи молоді не хотіли одружуватися з нареченими, кандидатури яких пропонували родичі. Якщо між батьками і молодими не було досягнуто згоди, то батько міг не дати приданого неслухняній доньці або позбавляв непокірного сина права на спадок його частини майна. В таких випадках молодим доводилося втікати напередодні одруження і траплялося це вкрай рідко. В українців упродовж віків сформувалися два основні мотиви вибору наречених та одруження: кохання та економічна вигода. Оскільки в Україні вибір шлюбного партнера за взаємною приязню має традиційну основу, то шлюби за розрахунком укладалися рідше. Обов'язковою умовою можливості шлюбу була відсутність родинних зв'язків між молодими. Церковні канони

забороняли також шлюби між кумами та їх дітьми. Головою родини, яка зазвичай була розширеною, був чоловік, батько. Проте патріархальність влади в українській сім'ї була відносною і в основному виявлялась на побутовому рівні – як християнське розуміння послуху дружини чоловікові, дітей – батькам, усіх членів родини – її голові. Взагалі, чоловічий шовінізм історично не був характерним для шлюбно-сімейних стосунків українців. Жінка у родинних питаннях не перебувала на другорядних ролях і, хоча сфера її провідної діяльності визначалась переважно функцією дітонародження та домогосподарювання, її сімейний і соціальний статуси були досить високими. Жінка могла відхилити шлюбні домагання, не дати згоди на заручини, а після весілля вільно з'являлася сама або з чоловіком у товаристві, брала участь у святах, впливала на справи родини, громади. Особливо шанували становище вдови, коли та не брала шлюб удруге: вона ставала головою родини замість чоловіка, матеріально і психологічно опікувала дітей. Ідеї волі, незалежності, що завжди жили в українській суспільній думці, а особливо поширилися з часів Запорозької Січі, зумовлювали демократичні тенденції у стосунках чоловіків і жінок. За козацьким звичаєм жінка могла врятувати козака від смертної кари, якщо погоджувалась вийти за нього заміж. Історичними обставинами зумовлено виховання дітей в українській сім'ї, прищеплення їм не лише трудових навичок, а й воїнських умінь, здатності боронити себе, рідну землю від ворогів. Існували певні обмеження на кількість Типові родинні настанови українців цілісність і вагомість родини кохання і повага між подружжям любов і шана до батьків піклування і виховання щодо дітей засудження подружньої зради, шлюбів (не більше двох) та на розлучення. Зрада шлюбного партнера вважалася вагомою підставою для розірвання шлюбу. Після смерті батька велика сім'я відразу розпадалася на малі або ж деякий час продовжувала існувати як братська. У братській сім'ї батька найчастіше заступав старший син. У його обов'язки входило керувати господарством, за бажанням відокремлювати молодших братів, давати придане сестрам. Перш ніж прийняти важливе рішення, старший брат завжди радився з іншими дорослими членами сім'ї. Тобто у сімейних стосунках уже фігурують елементи рівноправ'я. В українців батьки на старість ніколи не були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом з батьками залишався жити один із синів: на Лівобережній Україні – переважно молодший (звичай мінорату), а на Правобережній – старший (майорат). На практиці дуже часто батьки залишали біля себе того, з ким, на їх думку, буде краще доживати віку. Доньки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака. Залишитися у батьківському домі й доглядати батьків уважалося дуже почесним обов'язком. Це було вигідно із матеріального боку: за звичаєвим правом українців, батьківська оселя і більша частина землі – так звана дідизна – залишалася тому, хто опікувався мамою і татом. Це правило поширювалося і на доньок, що також свідчить про рівноправне становище жінки в українській сім'ї. Таким чином, українські родини формувалися як

моногамні, розширені сім'ї з партнерськими подружніми стосунками, повагою до всіх членів родини та опорою на християнські моральні цінності.